

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 8/9

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 11/12

Видавництво М. П. Коць
Київ–Нью-Йорк
2004

Даніель БОВУА (Париж)

“ЩОДЕННИК” ПИЛИПА ОРЛИКА: ВІД МІРАЖУ ВИГНАНЦЯ ДО УКРАЇНСЬКОГО МІФУ

Пилип Орлик відомий сьогодні в Україні частково внаслідок надуживань – на межі мегаломанії – деяких істориків, котрі не в ладах з національною легітимністю. “*Pacta et constitutiones*” були вручені ним 5 квітня 1710 р. полковникам свого нечисленного війська, яке знайшло притулок у Бендерах у Туреччині, де його обрали гетьманом. Звичайно, цей написаний латиною текст свідчив про неперервність від часів Б. Хмельницького думки про велику Україну на обох берегах Дніпра, союзницю кримських татар під протекторатом, як хотів Мазепа, Швеції; він, однак, був своєрідною обіцянкою розширити привілеї козацької старшини, яка, за прикладом польської шляхти в її ставленні до вибраного нею короля, думала лише про одне: зберегти свої “свободи”, тобто розділити владу з гетьманом.

Захоплення старшини польською шляхетською системою чітко простежується у використанні терміна “*constitutiones*” (у множині), який з початку XVI ст. у Варшаві означав збірник сеймових рішень. Окрім того, з часів Генріха Валуа (1573 р.) польські королі підтверджували шляхетські “свободи” в урочистих текстах, званих “*Pacta conventa*”. Підписуючи разом з головними представниками козацтва “*Pacta et constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*”¹, Пилип Орлик, як і його прибічники, брав за взірць єдину європейську систему, що протистояла абсолютизму. Але слово “конституція” не мало жодного зв’язку з ідеєю “суспільного договору” у прийнятому після Ж.-Ж. Руссо розумінні в Європі кінця XVIII ст.

Подаючи цей текст як *першу* конституцію України в перекладі давньоукраїнською, сучасною українською і англійською мовами², видавці ошатного з золотим тисненням тому намагаються створити враження, що йдеться про текст світового значення. Міністр юстиції Сергій Головатий, не вагаючись, заявив на весь світ у передмові, що “конституція Пилипа Орлика випередила ідеї Французької революції на 80 років”, а “Качка”, невелика газета українських студентів у Франції, з безпідставним ентузіазмом проголосила, що цей текст на тридцять років випередив Монтеск’є³.

¹ Пакти і конституції законів і свобод Війська Запорозького.

² Трофімук М. Конституція Української Гетьманської Держави. – Львів; К., 1997. – 159 с.

³ Mazuryk S. La Constitution de Bendery, document précurseur de la démocratie européenne // Katchka. – 2002. – N 9. – P. 2.

Подаючи в 1925 р. французький переклад цього тексту, граф Тишкевич, глава української делегації на Мирній конференції, кілька років перед тим був далекий від націоналістичних поривань. Він знав, що історик, який себе поважає, не повинен давати гальванізуючих тлумачень чи допускати уявних перебільшень.

Саме тому нам цікаво проаналізувати ідеї Орлика без зайвих ілюзій. Франції пощастило володіти документом, набагато ціннішим за так звану конституцію 1710 р., який подає значно опуклішу постать цієї особистості.

Маловідомий текст

В архіві Міністерства закордонних справ Франції в Парижі зберігається документ, відомий лише кільком спеціалістам, який ніколи не був ні описаний, ні докладно досліджений: “Щоденник”⁴ Пилипа Орлика, якого після смерті знаменитого гетьмана Івана Мазепи козаки (їх було тисяч чотири-п’ять) обрали 16 квітня 1710 року гетьманом у Бендерах – на турецькій території, – куди він утік разом зі шведським королем Карлом XII і скинутим королем Польщі Станіславом Лещинським після розгрому Петром I у Полтаві (1709 р.).

Те, що, попри його значення для історії міжнародних відносин і цивілізації XVIII ст., “Щоденником”, який охоплює 1720–1733 рр., мало користувалися дослідники, пояснюється не так незнанням мови, якою його написано, – польської, чи його обсягом – понад 2000 сторінок, як майже нерозбірливим почерком автора. Саме тому, незважаючи на фінансові й видавничі зусилля Інституту Українознавчих Студій Гарвардського університету, факсимільна публікація цієї пам’ятки не сприяла її дослідженню, оскільки читати ці розкішні томи так само важко, як і оригінал⁵.

На щастя, наприкінці XVIII ст. кілька терпеливих анонімних польських палеографів, усвідомлюючи важливість цього документа, зробили гарну копію⁶, яка збереглася в архіві Чарторийських у Кракові і яку ми використали⁷. Пізніше ми зрозуміємо, чому в 1741 р. син автора Григор Орлик привіз оригінал з Константинополя в Париж. Для початку зауважимо, що ми, певна річ, не претендуємо на розкриття ні ролі, ні всієї діяльності Пилипа Орлика. Про це йдеться в багатій бібліографії, яку наводить у докладній статті “Polski Słownik Biograficzny”⁸. Хочемо лише в загальних

⁴ A. A. E., Paris, Memoires et Documents, Pologne, n. 7–11.

⁵ *The Diariusz podrózne of Pylyp Orlyk*. Harvard Library of Early Ukrainian Literature, texts vol. V, VI, VII / Ed. with an introd. by Omelyan Pritsak. – Harvard U. P., 1988 et suiv.

⁶ О. Прицак датує її 1780-ми роками.

⁷ Краків. Бібліотека Чарторийських. – № 1977/II. – 816 s., з печаткою бібліотеки Пулави (замок князів Чарторийських), екслібрисом Станіслава Замойського 1804 р. і дозволом цензури на видання (так і не здійсненим) за підписом Я. К. Шанявського. Варшава, 8 липня 1830 р.

⁸ Стаття “Orlik Filip” (1672–1742), (літера “О”, s. 198–202), написана Ю. А. Геровським, і “Orlik Grzegorz” (1702–1759), присвячена його синові, оскільки їхні життя часто перепліталися. Остання написана Е. Ростворовським (Там само. – S. 202–205).

писах окреслити особливості цього щоденника. Він потребує наукового видання і глобального вивчення. Українські автори, як Ілько Борщак⁹, використовували ці свідчення безладно й безсистемно, або частково, вибірково і навіть упереджено, як Орест Субтельний¹⁰, хоча останній залишається його найкращим знавцем. Французькі давніші автори, які писали про батька й сина Орликів, як Вандаль чи Буайе¹¹, і сучасні дослідники, як Жіль Вайнштейн чи Жіль Перро¹², нічого не знали про “Щоденник”. Таке саме невідання – і в англійських істориків¹³.

Першою неточністю документа – а він рясніє ними – є його назва *Diariusz podróży*. Коли 10 жовтня 1720 р. Пилип Орлик виїздить зі Швеції, яка (після Туреччини) прийняла його в 1714 р. і в якій він став небажаним після Ніштадського миру з Петром I, він, напевно, справді думає, що опише лише свою поїздку по Німеччині, Богемії, звідки родом його предки, і можливо, по австрійській на той час Силезії. Але Орлик не уявляв, що йому забракне політичних підвалин, на які він розраховував, і доведеться інкогніто проїхати по південній Польщі, сховати залишену там родину, а тоді, перетнувши Молдавію, – за браком чогось ліпшого – знову просити притулку в турків, які приймуть його, але змусять мешкати 10 років у Салоніках, виділивши мізерну суму на прожиття.

Назви подорожнього щоденника заслуговує тільки перший зошит, який закінчується 2/13 лютого 1723 р. Це, до речі, єдина його частина, опублікована в ХХ ст., відтак вона доступна¹⁴. Решта – це щоденник ув’язнення, а водночас і дещо більше, бо його писав типовий представник Східної Європи, значно ближчий до сарматського бароко, в дусі якого його було виховано, ніж до Просвітництва, що лише зароджувалося. Щоденник за

⁹ Серед його численних, хоча не завжди точних праць, назовемо статтю “Гетьман Пилип Орлик і Франція”: Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1924. – Т. 134–135. – С. 79–136.

¹⁰ *Subtelny O. The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century.* – New York, 1981. Український переклад див.: *Субтельний О. Мазепинці.* – К., 1994. – 238 с.

¹¹ *Vandal A. Une ambassade en Orient sous Louis XV, la mission du marquis de Villeneuve 1728–1741.* – Paris, 1887; *Boyé P. La cour polonaise de Lunéville.* – Nancy, 1926; *idem. Stanislas Leszczyński et le troisième traité de Vienne.* – Paris, 1898.

¹² *Veinstein G. Missionnaires jésuites et agents français en Crimée au début du XVIII siècle // Cahiers du monde russe et soviétique.* – 1969. – Vol. X. – № 3–4. – P. 414–459; *idem. Les Tatars de Crimée et la seconde élection de Stanislas Leszczyński // Ibidem.* – 1970. – Vol. XI. – P. 29–92. Вже не кажучи про об’ємну, приблизну, але дуже жваву книжку: *Perrault Gilles. Le secret du roi.* – Paris, 1985. – 584 р. Навіть примітка Клода Нормана у книжці “Charles XII et l’Ukraine de Mazepa” (Paris, 1958), що “розповідь про подорожі графа Орлика знаходиться на набережній Орсе”, свідчить, що автор не знає, про що йдеться.

¹³ *Summer B. H. Peter the Great and the Ottoman Empire.* – Oxford, 1949.

¹⁴ Діарій гетьмана Пилипа Орлика // Праці Українського наукового інституту у Варшаві. – 1936. – Т. XVII: Історія. – Зош. 3. – 184 с. (передмова українською мовою до першого з п’яти паризьких зошитів (1720–1722 рр.) Яна Токажевського-Карашевича).

своїм змістом є величезним компендіумом, великим збірником, мішаниною різних речей, *silva rerum*, який передає як дух часу, так і глибоко особисті реакції автора на всі сторони побуту та на все, що доходить до нього з міжнародного життя.

Отримавши, починаючи з кінця 1680-х і до початку 1690-х рр., освіту в Києво-Могилянській академії, П. Орлик, один із найкращих у латинській і польській риторичі, ствердив верховенство сарматської культури на Правобережній Україні, навіть якщо після 1667 р. (Андрусівський мир) давня столиця України – малопримітне на той час містечко – контролювалося росіянами. Польська мова, якою він послуговувався, залишиться переважаючою на цьому терені серед владної еліти до кінця XVIII ст., а серед земельної знаті – до 1917 р. Інколи, як побачимо, йому хотілося приєднатися до основної частини козаків, які прийняли панування росіян на Лівобережжі, і навіть контролювати їх, але його листи українською мовою, якими він звертався до них, так як і листи, надіслані на Правобережжя, у щоденнику не нотувалися.

Сторінки щоденника, як і життя П. Орлика, неодмінно пронизані нав'язливою думкою про владу, а ще – про об'єднання й державне існування України згідно з задумом Мазепи. Ніколи не знаєш, чи його особистий інтерес стоїть вище патріотичного, чи, навпаки, маємо абсолютне й незмінне ототожнення, що ґрунтується, без сумніву, на сакральній ідеї його обрання згідно з традицією Хмельницького й Мазепи. Решта ж, тобто те, що може сприяти досягненню цих двох цілей, для нього є плінним, мінливим і непостійним за винятком того, що стосується сім'ї – дружини й дітей, – яких він ніжно любить на відстані. Жоден моральний принцип не керує його діяльністю, яка зазнає змін, починаючи від маски видимості й закінчуючи подвійною чи потрійною грою з використанням засобів, які зазвичай вважаються театральними, хоча вони дуже реальні: переодягання, шифровані листи, перехоплені записки, відмова від сказаного, симуляція дружби і т. д.

Форма і стиль щоденника, який поза особистими нотатками нагадує простору барокову комору, де переважають копії отриманих або відісланих листів, не лише польською чи латинською, а й французькою з турецькими, сербськими, грецькими й руськими виразами, видаються найдостовірнішим відбитком його хитромудрої думки. Космополіт від народження, цей дивний “європеець” є хамелеоном, який набирає забарвлення того, кому пише. А пише він багатьом. Власне кажучи, він тільки те й робить, що пише, знаючи дипломатичний світ усіх могутніх держав, які більше чи менше пов'язані з Україною.

Він усе зберігає, бо все може прислужитися, аби нагадати про колишні зобов'язання чи скомпрометувати друга, якому бажаєш лише добра. Таким чином, створюється, на радість сучасного історика, особистий архів, один з тих *thesaurus*, що їх так люблять люди XVIII ст., – безладне накопичення (інколи навіть хронологію необхідно відновлювати) історії, яку слід переписати так, як її тоді розуміли. Своєрідна *work in progress*, яка змушує визнати

неймовірну ефективність методу цього павучка, котрий зачався на вигнанні в Салоніках і пише, пише весь час, нав'язуючи всім європейським дворам ідею про наявність чогось, що існує лише в його уяві, – “козацької батьківщини”, “його” 60000 (інколи 100000) козаків, які за його покликом нібито готові стати на службу тієї могутньої держави, яка повірить у реальність цього міфу. Адже – і щоденник яскраво про це свідчить – у це вірили. Росіяни марно намагалися приборкати войовниче запорозьке військо, яке вони контролювали на Схід від Дніпра. Орлик вірив, що це тимчасово, і говорив про це. Росіяни, за Орликом, даремно то знищували гетьманство, то призначали на уряд маріонеток, яким платили; серед них Скоропадський, Полуботок, Апостол; Орлик засуджував цих узурпаторів влади, заявляючи на всю Європу, що він єдиний легітимний обранець.

Велика цінність щоденника в тому, що він реєструє усвідомлення української ідеї в Європі, яка ґрунтувалася виключно на вірі в заяви Орлика. З незвичайною, майже ігровою спритністю, – інколи він нагадує Вольтера, який у тіні смикав мотузки французької політики, політики Фрідріха II чи Катерини II в Росії, – Орлик схожий на вроджений сполучний механізм, невелику *deus ex machina*, який через свій пристрасний епістолярій і барочну прозу нашіптує політикам, до яких він звертається, ідеї, народжені його візіями або вигадками. Якщо уявити, якими обхідними й непередбачуваними шляхами цей масив листів або пропозицій доходив до адресата в епоху, коли жодна офіційна пошта не з'єднувала Салоніки з рештою світу, нас менше дивуватиме кількамісячний проміжок між посланнями і відповідями. Можна радше дивуватися відносній ефективності незліченних випадкових посланців, яких використовував Орлик: це були єзуїти, православні ченці, грецькі, турецькі й болгарські купці, французькі, польські, шведські, російські, німецькі, данські офіцери й дипломати, – власне, всі ті випадкові мандрівники й шукачі пригод, яких ця “драбина Леванту”, тобто цей середземноморський порт, відкритий турками для міжнародної торгівлі (для французів зокрема), могла запропонувати.

Театр тіней

Перш ніж задуматися над впливом витвореного Орликом міфу й розглянути етапи, дійових осіб і методи його фабрикації, слід віднайти в щоденнику сліди – йдеться-бо лише про сліди – реального стану того, що він без упину на всю Європу називає “moje wojsko”. Нечіткість цієї назви та її ототожнення з “козацьким народом” є віссю повторюваної риторики, хоча спирається практично на порожнечу. Основоположну роль тут відіграють спогади про плани й ефемерні здобутки Хмельницького й Мазепи. Тут Орлик абсолютно щирий: він щороку молиться або йде до церкви в річницю смерті та поразки Мазепи, часто згадує, що той хрестив його сина, тощо. Проте він точно не знає, що сталося з кількома тисячами козаків, які його підтримували й супроводжували на вигнанні до 1714 р., тож заколисує себе ілюзіями про їхнє існування і вірність. Він знає, – оскільки сам схилив їх

до цього, – що вони пішли (якраз тоді, як 25 жовтня 1714 р. він під'їздив до Швеції) під протекторат кримського хана, в “нову Січ”¹⁵, куди пише їм часто й, либонь, навімання, не знаючи, до кого ці листи потраплять¹⁶. Натомість новини, отримані з цієї незнаної зони, – це не стільки достовірні відомості, як чутки та пересуди, принесені нечисленними мандрівниками, яким удається приїхати з півночі Чорного моря до Македонії. Однак ця неясність ніяк не перешкоджає йому твердити, що його колишні виборці далі становлять велику силу. Він здалека стежить за еволюцією контрольованого росіянами гетьманату: 5 березня 1724 р. грецький купець розповідає йому, що після смерті Скоропадського всі права перебрала на себе колегія, а полковник Полуботок підпорядкував лівобережних козаків Петру І. Новина була неправдива: Полуботок помирає в Санкт-Петербурзі. 22 квітня ще одна неправдива новина: ув'язнено чотирьох полковників, які поїхали в столицю імперії з вимогою вільних виборів. “Титул гетьмана України буде ліквідовано”, – записує він. Але це не перешкоджає йому уявляти можливим своє власне повернення. Лише через кілька місяців чернець, який, повертаючися в Єрусалим після прощі в Почаїв, побував у Києві, розкаже, що Полуботок загинув, тоді як інший мандрівник з Києва твердить, нібито він у Сибіру¹⁷. Через два роки, коли митрополит з гори Афон запропонує провести його переодягненого через землю хана в супроводі ченця, він виявить непевність щодо наявності там прихильників: весна 1727 р. не дуже сприятливий момент, оскільки всі козаки розбредуться по різних річках рибалити і він нікого не застане¹⁸. Трохи пізніше ченці-прочани розкажуть, якої наруги зазнають козаки від Москви у відповідь на відмову визнати її владу: їх змушують рити канал між Ладогою і Волгою, годують лише борошном навпіл із вапном або посилають воювати з персами на Кавказ, звідки вони вже не повертаються. Усіх полковників ув'язнено й замінено росіянами, молдаванами чи сербами¹⁹. Усе це не залишало й найменшої надії, однак ми побачимо, що своїм адресатам у Європі він змальовує Україну зовсім в інших барвах. Прочитавши в амстердамських газетах, що Петро І знову дозволив вибори й гетьманом обрано Данила Апостола²⁰, він до 1734 р. лише злісно паплюжитиме цього “недолугого волоха”, але від своїх прав не відмовиться. У 1728 р. єпископ Галати, який збирав пожертвування в Україні, запевнив, що “його військо досі таке ж численне” і що він бачив, як дехто плакав при згадці імені Орлика. Ченці з Афонської гори твердили, що Петро II готовий дозволити йому повернутися в Україну, і це, цілком природно, здавалося йому *partem veritatis*²¹. Але що точно він міг знати про

¹⁵ *Субтельний О.* Мазепинці. – С. 108.

¹⁶ Діарій гетьмана Пилипа Орлика. – С. 59, 96, 124, 142.

¹⁷ *The Diariusz podrózne of Pylyp Orlyk*, запис від 4 жовтня і 1 грудня 1724 р.

¹⁸ *Ibidem*, 2 листопада 1726 р.

¹⁹ *Ibidem*, 28 березня 1727 р.

²⁰ *Ibidem*, 7 листопада 1727 р.

²¹ Частковою істиною (лат.). *Ibidem*, 18 липня і 9 серпня 1728 р.

умонастрої і політичне становище козаків тоді, як упродовж 1729 р. занотував єдину непевну інформацію, надану якимось греком його правій руці – секретареві Каролію, нібито “його запорозьке військо” перейшло “з колишньої Січі в нову”, що абсолютно нічого не означало? Хай там що, він цілих два тижні надсилає урочисті промови до цього уявного війська взагалі й до його отамана зокрема, листи ці він довіряє Іванові, спішно й таємно спорядженому слугі²². Цілковита відсутність копій цієї кореспонденції в щоденнику ставить проблему: чи не зраджує вона розуміння того, що цей генерал звертається до фантомів? Либонь, не зовсім до фантомів, але до людей дуже далеких від почуттів, які він, цілком певно, до них виявляє.

На початку 1730 р. якийсь єпископ знову їздив за пожертвуваннями в Нову Січ і повіз із собою урочисте звернення колишнього гетьмана; він і розповів про влаштований йому прийом. Той лист змогли прочитати лише наступного після його приїзду дня, розповідав єпископ, бо довелося чекати, доки всі протверезіють. Якщо дехто слухав слова свого проводиря, якого тримали так далеко від них, шанобливо знявши шапку і дякуючи, що він їх не забув, то більшість заводіїв (п’яниць, сказав єпископ, хоча їх кількість трохи й непокоїть) напала на церковника і його почет, а тоді прогнали їх, незважаючи на плач і благання. Тож їм довелося тікати на чайці, забувши свої священницькі оздобы. Потім отаман покарав і стратив заводіїв, він написав про це ханові й дістав від нього схвалення. Розказані в щоденнику події²³ погано приховують пануюче безладдя, незгоди, що ширилися між правобережними козаками, які потрапляли в дедалі більшу залежність від хана. Ця приголомшлива ситуація не перешкоджає ні Орлику видавати себе – ми до цього ще повернемося – за могутній вірогідний засіб для різних потенційних покровителів, до яких він тоді звертався за допомогою, ні його синові Григорієві прийти до хана, щоб вихваляти авторитет свого батька.

Проблиски проникливості з цього приводу трапляються в щоденнику нечасто. Загалом документ залишає враження, нібито його автор вірить у те, що сам усім розповідає про свій великий авторитет, хоча інколи між сторінками проскакує очевидність істини. Так, наприкінці весни 1730 р., після величезного пориву екзальтації і найгарячковіших планів щодо свого звільнення, розглянутих під час візиту сина інкогніто, він пише Григорію шифром, потім переписує начисто: “Слава Богу, я не настільки позбавлений розуму, й не настільки у відчаї, аби зі жменькою людей, не організованих навіть у регулярне військо, кинутися, як лев, і згинуть, як муха”²⁴. Цей приватний лист один з небагатьох, у яких Орлик визнає обмеженість своїх намірів. Він зізнається, що його фінансові можливості і спорядження недостатні (сказати “неіснуючі” йому бракує відваги), що ніхто з козаків не піде за нього на вірну смерть, однак не хоче відмовитися від думки, яка дає йому силу

²² Ibidem, 26 березня і 27–28 червня 1729 р.

²³ Ibidem, 17 лютого 1730 р.

²⁴ Ibidem, 18 і 21 серпня 1830 р.

опиратися настирливому наглядowi турків, – ідеї “революції на Україні”. Цей міраж тим необхідніший, що він водночас є рушійною силою і сенсом діяльності Орлика-сина при дворах у Шамборі (Лецинський) і у Версалі (Людовик XV).

Втягнутий у зубчасту передачу міфу про себе самого і своїх буцімто прихильників, Орлик далі залучає європейську, турецьку й татарську дипломатію в політику-фікцію, щодо якої він дедалі менше буває ошуканим, але яка розвивається за власною логікою. У червні 1723 р., тоді як його особа й особа його сина стали цілком заслуговувати на довіру в різних міжнародних комбінаціях (який успіх для в’язня Салонік!), тоді як близька смерть Августа II в Польщі сколихнула всі канцелярії, Пилип Орлик остерігає сина. Він уміщує в щоденнику надісланий йому лист²⁵ з аналізом загальної ситуації. У той час, як Григорій збирається їхати до хана, батько під великим секретом повідомляє, що “його військо”, як і військо Апостола, насправді схиляється у бік Москви, і наводить низку ознак, які це підтверджують.

Через якийсь час син намагатиметься переконати Пилипа і, звісно, себе самого, що 40 тис. козаків, які його чекають, насправді існують. Їхнього отамана звать Іванець, а інші керівники – Панайоті і якийсь “Василі”. Вони втрьох командуєть по черзі. Хан їх дуже цінує і дає досить простору й свободи²⁶. В’язневі Салонік нічого більше й не потрібно, як повірити в ці байки. 20 жовтня 1732 р.²⁷ він пише Григорієві про те, що, справді, два очевидці з Очакова розповіли, нібито його кавалерія вважається кращою за піхоту. Чіпляючись за цю мрію, він сподівається, що козаків вдасться зібрати досить швидко, включно з тими, які прижилися в Молдавії чи ще десь. Дивно, однак, що всі нарікають на відсутність новин від нього. Де ж усі ті листи, запитує він, які він писав до них роками?

Запона ось-ось розірветься. Тоді як Григорій, виправдовуючи свою місію, розповідає ханові, що залишки (невідомо які) козаків Нової Січі не бажають нічого, крім приєднання до Криму, і у грудні 1732 р. необачно хвалиться цим перед батьком з Константинополя, він, нарешті, має нагоду точно дізнатися про стан, в якому знаходиться вістря списа так званої “революції в Україні”. Варто навести його опис, написаний не завжди правильною, однак соковитою французькою мовою²⁸:

“Запорозькі козаки настільки опустилися, що вже не пам’ятають ні свого минулого, ні своєї слави.

Є близько 2000 осіб, які добре себе почувають. Ними командує Іванець. Багато говорять про його багатства. Проте точно нараховують близько 40 тис. осіб хороших, добре озброєних козаків, які здебільшого розкидані в Бессарабії, Молдавії і в Криму. Вони далі ведуть те саме життя волоцюг.

²⁵ Ibidem, 22 червня 1732 р.

²⁶ Ibidem, 12 серпня 1732 р.

²⁷ Ibidem, лист переписано 26 листопада 1732 р.

²⁸ Уривок з першої розповіді Григорія батькові про свою місію в Крим, написаної в Бахчисарай 23 вересня 1732 р., отриманий 5 січня 1733 р.

Тут можна було б сформувати гарний полк людей міцних, придатних для війни, але більшість є бідолахами, які все, що зароблять, пускають у пельку.

Я розмовляв з багатьма із цих людей і зрозумів, що їхній проводир їм не зовсім невідомий. Деякі навіть казали, що моляться щодень за нього Богу і не знають, живий він чи ні. Було не на часі (sic) й не було підстав про це говорити. Все, що я зрозумів, – це те, що хан ставиться до них як до своїх підданих. Вони незрідка страждають від принизливих образ. Сьогоднішній хан зважає на них трохи більше, але його попередник ставився до них дуже погано...”

Коли 1 лютого 1733 р. у Польщі помер Август II, міжнародна кон'юнктура немовби повернула Орлику і “його” козакам стратегічну роль у проти-стоянні Росії. Франція і Швеція підтримували Лещинського більше, ніж будь-коли раніше, їхня ж союзниця Туреччина надала колишньому гетьману трохи більше свободи. Цариці Анні Іванівні було зовсім легко його нейтралізувати: вона на вагу золота купила кількох найманців, на яких він надіявся, вибудовуючи такі великі казки й оманливі надії. У нього більше не було сили продовжувати свій щоденник, який на цьому обривається. Помер Пилип Орлик у Яссах в 1742 р., так і не покинувши турецької території.

Звивистий шлях Макіавелі

Оцінивши таким чином конкретне підґрунтя міфу про правобережних козаків, здатних залишатися поза московською орбітою, і визнавши його ілюзорність, спробуймо тепер подивитися, за допомогою яких чинників цей міф набув автономності й почав функціонувати як реальність.

На початку ХІХ ст. Олександр І зазвичай казав, що поляки готові продати дияволу й душу, аби той привів до відродження їхньої батьківщини. На початку ХVІІІ ст. це формулювання так само доречно можна застосувати до українця Пилипа Орлика. Хай якими ілюзорними були сили, що буцімто в нього були й що ними він командував, можна не дуже сумніватися, що всі листи й різноманітний дискурс, свідчення про які він залишив у щоденнику, слід сприймати (нарівні з іншими документами європейських архівів, про що ми поговоримо пізніше) як підґрунтя українського ірредентизму, як доказ того, що Україна – земля свободи – почала спершу жити у свідомості дипломатів і політиків, а потім частково у громадській думці, починаючи від “Історії Карла ХІІ” Вольтера до величезної легенди про Мазепу серед романтиків, від Гюґо до Делакруа.

Яким би побожним і відданим християнству не був наш герой, у нього легко зауважити одне з найдовершеніших утілень макіавелізму, або того духу хитрування, інтриги, лестоців і зради, який часто приписують політиці часів регенства Людовика ХV у Франції. Невимушеність, з якою укладаються й розриваються союзи, набувається і втрачається милість, з якою водночас підтримуються найсуперечливіші стосунки, надають його політиці похмурого флорентійського забарвлення, досить далекого від прямоти, яку він собі приписував. В українських істориків чітко простежується тенденція

затушовувати, а то й приховувати цю непостійність, щоб, як скажімо О. Субтельний, показати, як гетьман після обрання впродовж 32-х років жив лише думкою про “порятунок України з тяжкого московського ярма”²⁹, вже не кажучи про І. Борщака, для якого Пилип Орлик, старанно очищений від зречення від власних слів, є лише “талановитим дипломатом, можливо, найбільшим поміж тих, яких мала Україна”³⁰. Ми радше скажемо, що в Орлика, як у загнаної в глухий кут людини, либонь, не було іншого виходу, як пробувати всі засоби, сподіваючися похитнути бодай одного з учасників європейської гри, аби повернути собі владу. Його надзвичайна обачність, підозрливість і недовірливість так і не дали йому змоги повернути втрачене: у даному разі несумлінність його “партнерів” не відставала від його власної.

Наразі ми не можемо розглядати всі лабіринти політичних міркувань Орликів, що належало б зробити у значно розлогішій праці. Обмежимося лише кількома моментами зі щоденника, де суперечності видаються особливо очевидними, а різкі зміни поглядів найвиразніше демонструють дво-рушність.

Сподівання прощення від росіян

У надрукованій частині щоденника (1720–1722 рр.) найбільше вражає неказане. На шляху втікача зі Швеції до Туреччини його переслідують агенти Петра I: цар наказав викрасти чоловіка його сестри у Варшаві, а за Орликом гониться відомий російський шпигун Ягузинський. У щоденнику зустрічаються численні згадки – документів небагато – про листи, адресовані англійським, молдавським і татарським дипломатам, про його підозрілі контакти з французами (лише 1732 р. син розкаже йому, що де Боннак, посол Франції в Порті, просив турків видати його росіянам!). Але найра-зючішим документом того часу є довгий звинувачувальний мемуар проти Мазепи, що його він надіслав 1/12 червня 1721 р. рязанському митрополитові Стефану Яворському, сподіваючись на прощення від царя³¹. Такий донос на свого попередника, чю постать він усе життя подаватиме як свій ідеал, уже вказує на міру гнучкості його свідомості: надалі різкі повороти, які він довірять своєму щоденникові, лише підтверджать, що священне не мало особливого смислу для нього.

Ще однією вражаючою рисою цієї частини записів, а також початку неопублікованого рукопису (до грудня 1724 р.) є майже повна байдужість до нього французьких властей і його неприхована взаємність у відносинах з ними. Консули в Кавалі й Салоніках виявляють йому менше честі, ніж єзуїти, які виділяють йому спеціальне місце на килимі у французькій церкві.

²⁹ *Субтельний О.* Мазепинці. – С. 60, висновок розділу.

³⁰ *Борщак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція. – С. 93.

³¹ *Субтельний О.* Мазепинці. – С. 158 і далі. Текст уже надруковано в 1862 р. в Санкт-Петербурзі, можливо, М. Костомаровим у його журналі “Основа”. Цікаво, що зображення Мазепи переважно як зрадника, яке завжди було характерним для росіян, О. Субтельний майже не коментує.

Таке ставлення було обдуманим: де Боннак не відповів консулу на запитання, чи він може мати стосунки з Орликом, тоді як англійському консулові було наказано регулярно з ним зустрічатися. З англійським послом у Константинополі Орлик листувався задовго до початку листування з французьким. Орлик писав навіть Сен-Сафореу, англійському послу в Відні. У травні 1724 р., під час епідемії холери, консул Стефенсон прийняв його у себе в селі Галасіта³². Період англійської протекції нічого йому не приніс, але коли Франція починає залобігливіше ставитися до нього, необхідно пильно вчитатися у щоденник, щоб уявити всю дворушність персонажа.

7 жовтня 1724 р. у Салоніки прибуває новий консул Франції, маючи інструкції, які, очевидно, на цей раз ідуть з Версалю, а не від Боннака, чия кар'єра, між іншим, завершилася через кілька місяців. Це якраз період, коли герцог бургундський починає думати про Марію Лещинську як дружину для молодого Людовика XV. Тож колишнім товаришем Станіслава Лещинського нехтувати було не слід. Орлик здивований, коли консул запитує в нього, чи він не погодиться зайнятися його дружиною після її приїзду з Марселя. Він усе одразу зрозумів: “Це лише претекст, бо французи досі не зробили до мене жодного візиту, так немовби боялися підозр Москви”. Він усе-таки погоджується, і наступного місяця його вперше приймають у консульстві, дякують і виявляють пошесті. Через кілька днів його запрошують на обід після зустрічі у французькій каплиці.

Але щоденник засвідчує, яка круговерть панує в голові напівв'язня. Підозрюють, що великий візир Ібрагім, який керує при султані Агмедові III, збирається наказати кримському ханові видати росіянам усіх наявних у нього козаків. Орлик гірко докоряє йому за це в листах, нарікаючи на мізерну пенсію, надану йому Портою. Втім, після двох років вимушеного там проживання він знає, що йому годі чогось сподіватися як від цього “розбещеного поганина”, так і від його країни, де він гине від спеки. Тож Орлик знову починає мріяти якщо й не про прощення Петра I, то, принаймні, про прихильність його протеже на польському троні Августа II, у країні якого перебувають його дружина й діти. Цього самого дня він пише чотири листи польським сановникам, заявляючи, що опинився в біді лише через любов до своєї української вітчизни, яку він не хоче віддавати туркам. Що ж робити тепер, коли турки й росіяни доходять згоди, щоб приєднати Україну до Росії? “Яким би я був щасливим, якби без війська й булави, з милості вашої королівської величності і республіки *in recompensam*³³ України під протекторатом Туреччини, від якого я відмовився, *duleis Patrio fumus*, я міг би погрітися біля свого вогню”. І вже невідомо, чи віднайдена в такий спосіб батьківщина не стане Польщею Августа II³⁴.

³² *The Diariusz podrózne of Pylyp Orlyk*, запис від 24 березня 1723 р., 21 і 28 квітня 1724 р., 9 травня 1724 р., 7 липня 1724 р.

³³ На відшкодування (*lat.*).

³⁴ *Ibidem*, листи до воєводи Підляшшя, єпископа Кракова, каштеляна Самогітії, а також до отця Томаша Залеського, ректора коледжу в Станіславові, посередника у зв'язках з його сім'єю, 17 грудня 1724 р.

Збережені в щоденнику документи свідчать, що російський, або російсько-польський, вибір був на цей час і до середини 1728 р. залишався для Орлика серйозним сподіванням, незважаючи на несподівану появу нових широких перспектив.

Рік 1725 (який є прогалиною в щоденнику) був, як відомо, багатим на важливі події. 28 січня помирає Петро I, 5 вересня Людовик XV одружується з Марією Лещинською, 23 вересня в Ганновері формується коаліція, в якій Франція, Голландія, Англія і Пруссія об'єднуються проти австроросіян. У Константинополі де Боннак поступається своїм місцем д'Андрезелю. Відновлення контактів з Орликом О. Субтельний приписує Станіславові Лещинському, датуючи їхній початок 1 червня 1726 р.³⁵ При уважному прочитанні зауважимо, що Орлик першим написав Лещинському в 1725 р., цілком очевидно, вітаючи з одруженням його доньки й зондуючи ґрунт щодо ймовірності втечі до Франції. Відповідь Станіслава від 19 лютого 1726 р. прийшла в Салоніки лише 26 травня і була передана Орлику французьким офіцером на прийомі, на який його запросив французький консул, з салютом гармат, балом і тостами. Станіслав запевняв “гетьмана козацького війська” (якому дуже лестило таке визнання) у співчутті до його долі, висловлював упевненість, що російсько-турецький мир триватиме недовго, але його приїзд у Францію поки що нічого не дасть³⁶. Схоже, що французи були краще поінформовані про бажання Орлика, вони йдуть далі за Лещинського. У день цього прийому консул Ле Блан пропонує гетьману інкогніто їхати в Париж, і навіть свою допомогу. Для цього консул затримує відправку двох торгових суден.

Тут має місце одна з тих дивовижних реакцій, що так властиві Орликові, на яку, однак, немає жодного коментаря чи бодай згадки в українській історіографії. Орлик відмовляється від французької пропозиції, посилаючися на те, що чекає подальшого розвитку подій у... Персії (там якраз співпрацюють турки й росіяни). Він, очевидно, обманує. Не йдеться і про те, щоб прислухатися до порад Лещинського. Пояснення маємо через кілька днів: лист Станіслава (оригінал!) може слугувати доказом його відданості австрійсько-російській справі. Орлик через єзуїта Кашо пересилає його Дірлінгові, австрійському резидентові в Константинополі. У такий спосіб він певен, що лист буде показано російським дипломатам Катерини I, яка пануватиме в Росії до 1727 р. Дірлінг дякує йому за таку цінну інформацію, і Орлик не приховує радості від свого друга, англійця Джонса (той перебуває в Смирні), якому він пише по-французьки, що сподівається на милість цариці. Через Дірлінга російський посол у Відні Румянцев справді запевняє його, що він зможе навіть отримати землю в Україні, якщо сидітиме там тихо³⁷.

³⁵ Субтельний О. Мазепинці. – С. 127.

³⁶ *The Diariusz podróźne of Pylyp Orlyk*, запис від 26 травня 1726 р. і копія листа Станіслава від 19 лютого.

³⁷ *Ibidem*. Орлик нотує, що з 31 березня по 7 травня 1726 р. безупинно писав день і ніч, відкрито й шифровано, і розіслав до десятка дуже довгих листів. Лист Станіслава передано Дірлінгу 6 червня, і той дякує за нього 29 липня. Останній лист уміщено в

У жовтні, нічого не знаючи про це, французький консул знову квапить Орлика скористатися судном до Марселя. Він “умовив мене і майже змусив ламати голову над листом до короля Станіслава”, – записує Орлик у щоденнику, хоча це його тішить: “Я написав йому надзвичайно ввічливого, але абсолютно неправдивого листа”. Він цитує *in extenso* свій лист, згідно з яким воліє кинути своє “майже вавилонське ув’язнення” лише для того, щоб поїхати в Хотин або Бендери, де він буде ближче до “свого війська”. А також не без долі іронії бажає йому наблизитися до свого втраченого польського трону³⁸. Через кілька днів відчувається, що вся родина Орлика вірить у добре ставлення цариці. Дружина пише йому з Кракова, наскільки вона рада, що їхній зять Стенфліхт іде приймати командування полком у Курляндії під керівництвом герцога Гольштейна, зятя Катерини І. Відтак усе немовби вказує, пише вона, що Пилип “скоро обійме владу того, хто був хрещеним батьком нашого сина”. Орлик не настільки збуджений і воліє зачекати: це якраз момент, коли він, як ми бачили вище, відмовляється їхати на Україну, посилаючись на те, що всі козаки тепер рибалять. Він знає, що титул гетьмана ліквідовано, і не бачить себе на місці Мазепи³⁹.

27 жовтня 1726 р. французький посол у Константинополі д’Андрезель сам хитрує, щоб увійти з ним у контакт: він вибачається, що не відповів на його лист, який Ле Бланк йому буцімто передав. Орлика такий вчинок дивує, в ньому він вбачає намагання “перетягнути його на свій бік”. Він старанно переписує текст у щоденник, оригінал посилає Дірлінгу і, як і Лещинському, відповідає французу (“аби не виникло враження, що йому бракує політичного чуття”) звичними наріканнями: “Пане! Сидячи немов би на берегах рік Вавилонських, у смутній оселі, куди мене запроторено...” тощо, але обмежується невиразними запевненнями поваги!

Проросійська заангажованість тривала до другої половини 1727 р., тобто доки стало ясно, що після смерті в 43 роки виснаженої аксцесами Катерини І сподіватися чогось від Росії не можна. І все-таки навіть у 1728 р. у щоденнику натрапляємо на жалкування з приводу втрати такої нагоди.

У всякому разі на початку 1727 р. Орлик надалі грається в агента для інформування австро-росіян, повідомляючи їх про всі підступи французів і Лещинського. 30 січня він переписує лист Де Роша, секретаря посольства Франції в Стамбулі, а 1 березня – облесливі слова, з якими 23 листопада

додатку до року 1726-го з відповіддю Орлика, який, проте, не вважає, що пропозиція “панів північних міністрів” досить “вигідна і певна для мене”. І вершина дворушності – в додатках до 1726 р. вміщено також лист по-французьки... до шведського короля, де він дякує за надію на близьке визволення, яку йому подають з цього боку з приводу від’їзду в Російську імперію (надія абсолютно примарна, бо Меншиков був проти цього, див.: *Субтельний О. Мазепинці*. – С. 217, прим. 20).

³⁸ *The Diariusz podrózne of Pylyp Orlyk*, запис від 26 жовтня 1726 р. Про всі ці переговори О. Субтельний мовчить. Див.: *Субтельний О. Мазепинці*. – С. 127–129.

³⁹ *The Diariusz podrózne of Pylyp Orlyk*, 29 жовтня і 2 листопада 1726 р. Тільки наївний І. Борщак міг углядіти в цьому справжнє зближення: *Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція*. – С. 94.

1726 р. до нього звернувся д'Андрезель. Французький посол повторив звичні вирази захоплення його "особистими якостями, які нічим не зраджують ні крові, ні добродетності ваших предків". Через день усе послано Дірлінгу з православним греком, отцем Малакі, який підтримував зв'язок з керівниками єзуїтів, Грессе і Дю Нуайє, також подвійними агентами. Орлик твердить, що французькі підступи не зможуть знищити його довіру, яку він відчуває до імператриці. "Настане час, коли ви будете раді, що допомогли мені піднятися", – пише він Дірлінгу, роблячи з обмовляння французів запоруку своєї прив'язаності до австрійців і росіян. "З нього, – пише він про лист д'Андрезеля, – ви побачите, як уперто його ексцеленція тисне на мене, наскільки він зондує глибину мого серця, наскільки він мене квапить поділитися з ним моїми інтересами та тішити і лестить своїми обіцянками, аби перетягнути й залучити мене на свій бік". Дірлінг, який має небагато інформації з Санкт-Петербурга, відповідає не на всі листи колишнього гетьмана: "П[ан] резидент Московії не має жодних новин про свій двір", але цінує інформацію: "Друг, який вам написав, певно, не дуже до вас прихильний (sic), він любить інтриги, але вони ніколи не бувають вдалимими"⁴⁰.

Наразі слід би відповісти Андрезелю, але інколи усе вирішує випадок. Посол помирає. Орлик не приховує, що це велике полегшення для нього⁴¹.

Лещинський, папа чи росіяни?

Українські історики, здебільшого, датують велике зближення Орлика зі Станіславом Лещинським днем 5 червня 1727 р., спираючися на лист, що його перший надіслав останньому. Аналіз щоденника дає підстави стверджувати, що цей лист позначає, по суті, початок відхилення, але не відмову від австро-російської карти. Замовчування кількох важливих документів веде до фальсифікації⁴².

6 березня 1727 р. Лещинський у своєму латинсько-польському стилі, дуже близькому до стилю Орлика, запевняє його з Шамбора, що порекомендував його особу французькому, англійському й голландському послам, вказавши на важливість, яку може мати "українська революція як велика зміна напрямку стосовно Московії". Навіть якщо він переписав цей лист і поінформував про нього свого зятя Стенфліхта (чиї контакти нам уже відомі), то цілком очевидно, що Орлик вирішив мати щось про запас. Він відверто пише про це в щоденнику, отримавши лист 6 травня: колишній гетьман від усього серця прагне амністії і примирення з Катериною I (він

⁴⁰ *The Diariusz podrózne of Pylyp Orlyk*, 30 січня, 1 березня 1727 р., лист д'Андрезеля; 3 березня Дірлінгові; 12 березня від Дірлінга.

⁴¹ *Ibidem*, 28 березня 1727 р.

⁴² У Борщака, який відносить цей лист до 1726 р., тут повна плутанина (*Борщак I*. Гетьман Пилип Орлик і Франція. – С. 130–131), а О. Субтельний підкреслює лише антиросійське спрямування цього листа, нехтуючи листом до папи і пропозиціями для Відня, про які йтиметься нижче.

не знає, що вона помре саме в цей день), але не хоче ні здаватися без умов, ні повністю поклатися на неї. Саме тоді Орлик починає перевертати подвійну гру. Більше ніж на 10 сторінках він викриває Станіславу дії росіян в Україні, починаючи з XVII ст., визнає за Мазепою лише чесноти і каже, що готовий поставити Україну “*perpetuo jure*”⁴³ на службу Польській республіці”. Заради цього він тепер готовий утікати через Середземне море, але йому потрібно переодягтися, аби з Ліворно приєднатися до “свого війська”. Орлику, зокрема, потрібен твердий доказ підтримки короля Франції, який він міг би показати скрізь в Україні. У Францію це передає Бейл, новий консул у Салоніках.

З цим листом від 5 червня 1727 р. слід порівняти те, що він пише 13 серпня, отримавши французький лист Дірлінга і переписавши його в щоденник: у відповідь Орлик висловлює сподівання, що запорожці порвуть з кримськими татарами. Він каже, що зможе “схилити їх до послуху її російській величності” (царем на той час був юний Петро II), але боїться (яке зухвальство!), що його не вважають готовим приєднатися до Ганноверського пакту. Тут новий пік лукавства: він каже, що прагне розвіяти цю підозру, залишивши заручником у Відні сина, того самого Григорія, який у наступні роки стане опорою французько-турецько-татарського союзу!⁴⁴

Його буйна уява (не наважуємося сказати спритність) підказує йому тоді пошукати ще якогось опертя, на перший погляд, парадоксального для людини православної – в особі самого папи Бенедикта XIII. Він залишає для майбутнього 15 сторінок латиною в щоденнику, з якими звернувся до папи того самого дня, коли написав вищезгаданий лист до Дірлінга, пропонуючи, ні мало-ні багато, як віддати всю Україну католицизму! Цей, дуже типовий для значно латинізованої України, де від 1596 р. (Берестейська унія) католицизм – здебільшого як уніатство – витісняв православ’я, позначаючись навіть на культурі Московії, план (його рушійною силою мала бути Австрія) досить логічно, судячи зі щоденника, пояснюється з урахуванням релігійних звичаїв Орлика. Побожність колишнього гетьмана показова для пануючого на той час синкретизму в тій частині Європи – відразливими йому видаються лише “прокляті спадкоємці Лютера”. На початку щоденника він пише про свою тривалу подорож, коли відвідував усі зустрічні церкви, був присутнім на кількох службах упродовж дня, чергуючи, по-можливості, візантійський і римський обряди, хоча останній завжди переважав. Прибувши на османську землю, він лише проклинає іслам, навіть якщо заради виживання змушений наносити візити й виявляти надзвичайну люб’язність властям. Йому значно більше імпонує солодкавість французьких єзуїтів (які віддають належне горілці), а не грубість у поєднанні з забобонністю грецьких священників у Салоніках. Його сім’я ховається в католицькому монастирі в Польщі. Він знає всі католицькі чернечі ордени. У

⁴³ Вічним правом (лат.).

⁴⁴ *The Diariusz podrózne of Pylyp Orlyk*, запис від 13 серпня 1727 р.

березні 1724 р. він записує, що, “аби розважитись і не впасти в ностальгію”, він переклав з французької польською чотири з шести книг “Історії грецької схизми”, хоча йому дуже близьке і православ’я. Він дуже жаліє грецьких ченців, у яких лише кілька солоних оселедців для харчування. Ченців і прочан зі Сходу завжди радо приймають у заїзді, де його змушують жити. У числі його кореспондентів – і єрусалимський патріарх. Його допитлива духовність, яка домішує віру в магію небесних знаків і пташиних криків, також ґрунтується на численних святих текстах, які він бере в релігійних бібліотеках. Орлик багато читає святого Василя, перейнятий релігійним духом, і перехрестя Салонік – де так само багато євреїв – дуже сприяє унітарним просторікуванням.

Немає жодного сумніву, що мемуар папі було написано в тісному зв’язку з настійливими візитами єзуїтів. У безнадійних пошуках засобів визволення дух хрестових походів міг ожити в 1727 р. так само гостро, як і сорок років тому, коли Собеський допомагав прогнати турків із Відня. Окрім того, Орлик, який з будь-якої тріски прагне зробити стрілу, готовий, – як і в щоденному побуті, – домогтися, щоб папа надав допомогу його Україні.

Він уточнює, аби цей текст передали особисто в руки отця Грессе, зверхника єзуїтів, який керував французькою місією в Салоніках, для отця Галіфе, римського помічника генерала єзуїтів Франції. Доля цього мемуару відома нам з іншого джерела⁴⁵. Галіфе вважав, “що справа дійсно спрямована на добро й поширення нашої Святої Релігії”. Він переконався, “що його святість серйозно нею зацікавився”. Його святістю був кардинал св. Климента, який повідомив короля Лещинського про проект. Текст повернуто з поміткою (можливо, Флері): “проект, на мою думку, настільки підозрілий, наскільки й химерний”⁴⁶. Цим усе сказано.

На початку листопада 1727 р., дізнавшись, що Петро II відновив на Лівобережній Україні гетьманство й гетьманом призначено Д. Апостола, Орлик уже не може розраховувати на повернення під протекторат Росії. Спостерігаючи за змінами в Росії, сам Дірлінг радить йому шукати захисту у шведів чи у членів Ганноверського пакту. Колишній гетьман одразу ж змінює хід своїх послань: копію цього листа австрійця він посилає Лещинському. Між іншим, його зять Стенфліхт сам інкогніто виїздить до Шамбора⁴⁷. Орлик, як звичайно, ще шість місяців був готовий до несподіванок з обох сторін. Те, що в Росії його особистий ворог Меншиков упав у немилість, живить невиразну надію, що він ще зможе змістити Апостола. У той день, коли він відповідав Лещинському, додаючи лист Дірлінга (9 квітня 1728 р.), Орлик пише двом колишнім товаришам по Бендерах, двом полякам,

⁴⁵ Варшавська збірка про Орлика // Записки Чина Св. Василя Великого. – 1935. – Т. VI, 1–2. – С. 201–223. Вміщено дев’ять листів про те, як прийнято мемуар Орлика.

⁴⁶ Там само. – С. 207. Лист де Пюже до Лещинського з Риму від 10 січня 1728 р. й анонімна приписка від 7 лютого 1728 р.

⁴⁷ *The Diariusz podrózne of Pylyp Orlyk*, запис від 7 і 18 листопада 1727 р. (лист Дірлінга від 15 вересня), листи Лещинського й Стенфліхта, отримані 22 квітня 1728 р.

які перейшли до росіян: фельдмаршалу Янові Сапізі, старості Бобруйська, якому він з надмірним пафосом описує свою колишню роль у створенні “великої України”, і в такому самому тоні генерал-майорові Криштофу Урбановичу. Пише обом, що сподівається ще чогось від росіян. Дипломатичні архіви засвідчують, що Головкін, представник Росії на конгресі в Суасоні, схилився до амністії Орликові і що той навіть писав його учасникам, щоб схилити Головкіна до цього. Але це не дає підстав вважати, як робить І. Борщак, що конгрес поставив Орлика вище Апостола. Останню невиразну надію з російського боку в серпні 1728 р. принесли ченці з гори Афон: Петро II, казали вони, готовий стати покровителем “свого запорозького війська” й дозволити повернення Орлика, якщо той посприє визволенню сорока ченців, ув’язнених турками у Волощині. Орликові так хотілося в це вірити!⁴⁸

Від Пилипа до Григорія: французька карта

Щоденник тим часом дає змогу уточнити те, що вже було відомо з дипломатичного листування (яке, однак, потребує кращого вивчення): це був період, коли Пилип Орлик досить рішуче зорієнтувався на Захід і покінчив з австрійсько-російськими інтригами. У другій половині 1728 р., зокрема в жовтні, він через французького консула буквально бомбардує листами членів конгресу в Суасоні, нагадуючи на міжнародному рівні про українську справу, знову особисто звертається до Лещинського, до шведських дипломатів Спара, Гепкена, а також до герцога Гольштейнського, тепер пов’язаного з ними, до його повноважного представника графа Басевича й також до близького йому Стенфліхта. У його щоденній поведінці прозирає бажання знайти прихильність у членів Ганноверського пакту: він посилає зайців і куріпок консулам Франції і Голландії, езуїтам, одержують гостинці місцевий ага “та інші друзі”⁴⁹.

Поява 15 березня 1729 р. на авансцені його сина Григорія, від якого він три роки не мав вістки, знаменує значний поступ у діях французів. Починаючи з цього моменту можна простежити, як через своє тривале вигнання батько, який вигадує, нагромаджує й вибудовує комбінації, трохи відходить убік завдяки своєму синові, котрий користується повною свободою дій. Відтак щоденник, де збереглися всі листи сина, становить подвійний інтерес: це джерело дуже широко використане О. Субтельним.

За винятком кількох пізніших дисонансів, щоденник чудово відтворює, в який спосіб Григорій будує кар’єру, використовуючи славу свого батька й залишаючись вірним його українській ідеї. Перший і другий листи свід-

⁴⁸ Ibidem, 22 квітня 1728 р., листи до Сапіги і Урбановича, 9 серпня 1728 р. реляція ченців (див. уже названі листи від 18 липня і 9 серпня 1728 р.). Про Головкіна і конгрес у Суасоні див.: *Борщак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція. – С. 96–98.

⁴⁹ *The Diariusz podróźne of Pylyp Orlyk*, листи надіслано 27 жовтня 1728 р., дарунки 18 листопада, після меси у французів.

чать, що він ще на службі в короля Августа II, капітан під командуванням Станіслава Понятовського і “свого друга”, великого коронного гетьмана Жевуського. Перелічує всі “покровительства”, які має в цьому таборі і які він – гідний син свого батька – зрадить у листопаді, вирушивши у Францію. Інформує батька про сімейні нещастя і горе, надаючи щоденникові певної “людяності”⁵⁰. Починаючи з травня 1729 р., Пилип, зі свого боку, знає про прихильне ставлення до його справи у Версалі: Лещинський повідомляє, що через свого резидента при французькому дворі передав його лист кардиналові де Флері. Це спонукає його до нового контакту зі “своїм військом”⁵¹. Відтепер він бачить результат своїх незліченних мемуарів. Слово стає ділом: європейські двори насправді повірили в могутність козаків, що нібито здатні їм допомогти.

25 вересня 1729 р. після звичних православної і католицької служб Пилип одержує лист від маркіза де Вільнева, нового посла Франції в Константинополі, який “пропонує свої послуги” й запевняє в “повазі і шанобливій прихильності”. До послання додано письмову відповідь Лещинського на його лист від 1728 р. Лист польською мовою підтверджує: “Я все роз’яснив тутешньому дворові і його союзникам”⁵². Відтоді щоденник і документи, які там накопичуються, показують, як гетьман культивує свої добрі наміри: його надією стають польський король і французи; до шведів і англійців він тепер ставиться тільки як до прихильних помічників.

Він має дві нагоди, щоб догоджати тому, кого вже уявляє королем Польщі. Спочатку слід подякувати Лещинському за його довгоочікуваний лист. Він робить це з цілком новими звиряннями, скаржачись на присвоєння влади узурпатором, цим волоським селянином, тоді як досить йому, звільненому з ув’язнення і рабства, з’явитися там, – одразу ж наведе лад у своєму війську. Пише, що немає й натяку на очікувані від союзників субсидії з Ганновера, також давно не бачив він своєї нещасної дружини. Можливо, королева Франції, яка є полькою, зглянеться на нього? Марія Лещинська, однак, не подає йому ніякого знаку, але через кілька днів опосередковано дає нагоду написати другий лист Станіславу. Вона народжує дофіна, і Орлик не сумнівається, що майбутній король Польщі стане, таким чином, дідусем майбутнього короля Франції. Тож слід надіслати вітання. Давній неперевршений

⁵⁰ Ibidem, листи від Григорія одержано 15 березня і 10 квітня 1729 р.

⁵¹ Ibidem, відомості грека Малакі і вже згадані листи від 27–28 червня 1729 р.

⁵² Ibidem, лист Лещинського від 15 березня 1729 р. і Вільнева від 5 вересня 1729 р. У наступному році підтримку польського короля підтверджує “Мемуар, щоб служити інструкцією, даний Сен-Мішель де Вільбуа, який їде від імені короля в Польщу з таємною місією”. – Фонтенбло, 3 жовтня 1728 р. Архів МЗС, Париж. – Політичне листування. – Польща. – Т. 182. – Арк. 80–91; Т. 82. – Арк. 92–98. Дата листа маркіза де Вільнева свідчить, що він прибув у Константинополь – на тридцять років! – трохи раніше, ніж про це говорить О. Субтельний (*Субтельний О. Мазепинці*. – С. 132); але цей автор добре змальовує початок кар’єри Григорія Орлика й інтерес, який у Варшаві проявлять до Пилипа шведський посол Цюліх і французький посол Монті, обидва віддані Лещинському.

майстер панегіриків не скупиться на суперлятиви. Він змалює прийдешні перемоги і славу дофіна, який стане схожим на свого польського дідуся. Лещинський одержав, либонь, небагато таких улесливих слів. У такому самому настрої він дякує Вільневу за заступництво і, не змигнувши оком, порівнює його турботу з турботою Анрезеля. Про стриманість щодо нього геть забуто! А в Салоніках консул Франції запрошує його на вечерю з нагоди народження дофіна; інші іноземці отримують запрошення лише через кілька днів⁵³.

Новини з України (його посланців зустріли камінням і змусили втікати, перехід правобережних козаків на лівий, російський, берег), які він так старанно записує, підказують нам, наскільки всі ці надії були необхідні для виживання. Але для своїх нових покровителів він уміло будував у хмарах замки.

Схоже, що Лещинському вже нічого йому запропонувати. 23 квітня 1730 р. Пилип надіслав останньому текст давнього дарування землі (на Україні), зробленого ним... 1713 р. (де саме – невідомо). Але він приготував йому ще один цікавий сюрприз: 15 травня 1730 р. для зустрічі з батьком у Салоніках інкогніто під іменем Гаг зупиняється його син Григорій після таємної місії в Константинополі. Сторінки, на яких змалювано їхню зустріч після дев'ятирічної розлуки, найкращі в щоденнику. Радощам Пилипа немає меж. Син, власник французького паспорта, привіз йому нові вітання від Лещинського й допомогу в 500 талярів, які видасть посольство. Радість і ентузіазм батька триває дев'ять днів, потім вони розлучаються⁵⁴.

Відтепер листування батька з сином стає жвавішим, Григорій діє, а Пилип надихає. Він пильно береже копію листа Станіслава, що його Григорій повіз Вільневу, де автор говорить про “участь, яку я маю взяти у збереженні прерогатив генерала Орлика і про труднощі їх забезпечення в нинішній ситуації не інакше, як через покровительство Порти, якій, я переконаний, ви легко зможете довести значення генерала Орлика і його нації. Я вірю, що турки надто обізнані, аби сподіватися на сприятливий вислід ваших переговорів з цього приводу”⁵⁵.

⁵³ *The Diariusz podróżne of Pylyp Orlyk*, два листи до Лещинського й один до Вільнева, 29 жовтня 1729 р. (помилково датований Борщакком 9 вересня: *Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція*. – С. 104). До листа Вільневу додано переклад з польської французькою першого листа до Лещинського: “...у мене ж бо немає жодних сумнівів, що саме за спільною згодою французького двору і його союзників його величність король Станіслав ласкаво написав мені в таких експресивних виразах, аби змусити мене погодитися з вашою високістю, а також з послом Англії...”

⁵⁴ *The Diariusz podróżne of Pylyp Orlyk*, вибух його ентузіазму, який за своїми проявами нагадує радість повернення блудного сина, описано день за днем від 25 травня по 28 червня 1730 р. Якраз тоді Орлик дізнається про смерть Петра II і сходження на трон Анни Іванівни, племінниці Петра I.

⁵⁵ *Ibidem*, Лещинський до Вільнева, Шамбор, 29 березня 1730 р., скопійований 29 травня.

У передчутті французько-турецького зближення Орлик пише великому візиреві (латиною!) й синові в Константинополь, бо побоюється ліків, що були б гірші за зло: він у жодному разі не хоче, аби Порта вдовольнилася його переміщенням в Очаків, “пустелю, населену потолоччю”, – він волів би Хотин, звідки було б ближче до Польщі. Але, попри побоювання, його віра виливається в розлогі інструкції синові на випадок війни з Росією. Це огляд ситуації на європейській шахівниці, яка, щоправда, зосереджується на подіях 1709–1712 рр., тобто вона застаріла років на двадцять. Але в них стільки войовничої радості, що Григорію у відповідь доводиться гамувати його запальність. Він повідомляє батькові, що французам відомо про його попередні контакти з Московією, відтак вони йому трохи недовіряють⁵⁶.

З цього часу в листах Орлика як до Григорія, так і до Станіслава без упину йдеться про його щиросердність до Франції і навіть до турків, але в цьому необхідно переконати того “зніженого Сарданапала візира”. Такі підозри – просто “фатальний удар” для нього, а Вільнев заслуговує догани від свого двору, оскільки він завдає йому шкоди більше, ніж допомагає. Орлик вважає, що відновити “істину” допоможе лист латинською мовою до Флері. Але після божевільних сподівань, народжених приїздом сина в травні, настає депресія. Пилип нарікає на свою долю в листах до всіх своїх кореспондентів. Його відчай породжує досить одноманітну графоманію, до того ж Григорій ще більше поглиблює прірву, повідомляючи про своє безсилля в Константинополі: “Там, мій пане (саме так він звертається до батька. – Д. Б.), Ви побачите незбагненну політику цього міністерства, незгідливість візира, брак знань і уваги з боку міністрів іноземних держав чи, радше, їхню небалість або підлий страх”. Він вживає дуже гострі слова щодо “неспроможності” й “безплідності” Вільнева⁵⁷.

Сцена, наче в театрі, змінюється після вбивства візира Ібрагіма Паші й зустрічі кримського хана з Григорієм у Константинополі в листопаді 1730 р., який пояснить свою місію в Бахчисарай на початку 1732 р. Тим часом заворушення в Туреччині більше ніж на рік, до липня 1731 р., затримують Орлика-сина у Стамбулі. Великий вплив нового хана, який змінив Менглі Гірея, Каплан Гірея, давнього друга Лещинського, спонукає його до складання нових планів, що їх батько переписує 2 листопада й 16 грудня 1730 р. Утім, схоже, що депресія тривала майже цілий 1731 рік, оскільки лише в січні 1732 р. він знову звіряє листи, які взявся писати з вересня 1731 р. Цілком імовірно, що до липня 1731 р. Пилип не зважувався переписувати листи сина, оскільки, як каже, листування з Константинополем велося шифром.

⁵⁶ Ibidem, нотатки від 25 травня по 28 червня 1730 р.

⁵⁷ Ibidem, нотатки від 9 липня по 28 вересня 1730 р. з двома довгими мемуарами Григорія з Константинополя, якими не зміг скористатися ні Робер Мантран, розділ VIII, ні Жіль Ванштейн, розділ IX, в “Історії Османської імперії”. Критичні зауваження Григорія далекі від гармонійних відносин, змальованих Борщакком: *Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція*. – С. 106–107.

Розрив між датами дозволяє нам усвідомити, якими повільними були поїздки й спілкування. Цим пояснюється й та легкість, з якою народжувалися сумніви і втрачалася терпеливість. У даному випадку в Орлика-батька не було жодних підстав вважати себе покинутим: через півроку, у січні 1732 р., син розповідає йому, як шанобливо ставилися до нього в липні 1731 р. Вільнев послав його у Францію, давши рекомендацію до Дю Гей Труена, генерал-лейтенанта морських військ, командира ескадри, що прибула з візитом у Драбини Леванту. Відпливши на англійському кораблі, Орлик-син пересів у Смирні на борт корабля знаменитого мореплавця, де в присутності всіх офіцерів йому були виявлені “приятель і пошана”, які забезпечувала ця рекомендація. Суворість до Вільнева зникла, і молодий представник козацької нації висловлює своє зачудування цим моряком, “який здійснив найдивовижніші в світі вчинки”.

Протягом цього часу Пилип згорає з нетерплячки. Він так хотів би побачитися з сином і був би дуже радий, якби Лещинський щось йому подарував, – якийсь недорогий годинник, свій портрет і портрет доньки Марії⁵⁸. Він не побачить сина й не одержить дарунків, але Григорій на повні груди дме в труби свого батька й використовує цю славу для себе. У грудні 1731 р. він їде з Шамбора до Версалю, його приймають Флері, Шовелен і королева Франції, яка обдаровує його – найвищий привілей! – змовницькою усмішкою. Людовик XV посилає його з таємною місією до кримського хана, доручаючи два листи, один рекомендує його Каплан Гірею, інший звернений безпосередньо до хана⁵⁹. Купець Еспіне з Марселя посилає в Салоніки чотири листи Григорія до батька й копії шести мемуарів, що їх Орлик-син написав усім впливовим у Версалі й Шамборі особам⁶⁰.

Надто послужливий до татар син

Ці найголовніші документи вивчав О. Субтельний, а місію в Крим Г. Вайнштейн досліджував за іншими джерелами. Не зупиняючися на надто хвилюючих подробицях відбитого в щоденнику листування, вважаємо за необхідне підкреслити один факт: намагаючись довести законність батьківського права на Україну, Григорій у розмові з Лещинським і французами

⁵⁸ *The Diariusz podrózne of Pylyp Orlyk*, 10/30 січня 1732 р.

⁵⁹ Лист Людовика XV від 1 січня 1732 р. Борщак опублікував (*Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція.* – С. 113), лист від 29 грудня 1731 р. не виданий. Обидва листи див. також: Архів МЗС, Париж. – Туреччина. – Арк. 285.

⁶⁰ Під датою 10/21 березня 1732 р. Орлик-батько записує три довгі листи Григорія від 12, 16, 23 лютого і 3 березня. Ці листи збігаються з мемуарами, які зберігаються в Архіві МЗС у Парижі, хоча вони не такі різкі. Так, у мемуарі до Шовелена, охоронця печаток (С. С. Р. – Vol. 180. – Ff. 391–395, 399–400), Григорій не приховує своєї обмеженої віри у “військо” свого батька, він усвідомлює, що “козак завжди готовий перетворитися на козака” й хоче бути польським підданим Лещинського. Вихваляючи “спритність” свого батька, він, натомість, готує татарсько-козацьку акцію, яка не дуже до смаку Пилипові.

використав антиросійський аргумент, про який Пилип мовчав, сподіваючися знайти компроміс із Москвою, а саме – ст. 3 Прутського договору (1713 р.), згідно з яким росіяни відмовлялися від “своїх вимог щодо козаків”. Це був основний аргумент, висунутий Шовеленом, аби підштовхнути Порту до утвердження своїх прав щодо Росії, яка мала стати однією з причин майбутньої війни за польську спадщину.

Сидячи самотньо на вигнанні, Орлик-батько був досить неприхильним до такої постановки українського питання. Для нього це означало одне: перехід України повністю під зверхність турків. Він також порадив Григорію (трохи запізно) не говорити ханові, васалові турків, про французькі плани стосовно Лещинського, чия поведінка в 1709–1710 рр., писав він, була далеко не зразковою. Він запевнив за 100 тис. талерів, запропонованих Августом II, що не повернеться зі своїм військом у Польщу, так як йому дозволили турки. Тож Пилип вважав безцеремонним те, що Лещинський дозволив собі говорити його синові, що “козаки піддалися Польщі”. Можливо, хан також мав зобов’язання перед Августом II. Поведінка всіх ханів завжди була підступною. Гроші псують усе. Все є маскою й обманом, писав він як знавець. Цілком імовірно, що хан міг мати безпосередні угоди з росіянами, як у часи Петра I, і вони могли “розірватися, як Троянський кінь”. Словом, довіряти ніяк не можна, саме це він і продемонстрував, пишучи найдвозначніші листи Понятовському, полковому генералові Августа II, з яким говорив про “прив’язаність до батьківщини”, хоча важко було визначитись, яку саме з них він мав на увазі, і – згідно зі своїм старим методом – на доказ вірності надіслав лист... посла Англії. Певною мірою йшлося і про те, щоб на всякий випадок вибачитися за сина, оскільки офіційно Понятовський ієрархічно залишався начальником Григорія⁶¹.

Проте Орлику-сину було байдуже до недомовок батька, які він змінив своїм розлогим листом від 5 травня 1732 р., написаним у Смирні для надсилання у Крим (його отримано 12-го). Головним у ньому було ось що: “Все, що робить двір (Франції. – Д. Б.), є основною ознакою його добрих намірів в інтересах короля Станіслава і, відповідно, ваших”. Пилип даремно сердився, кажучи, що ніщо наразі не вирішено, що Бог покладе корону Польщі на голову того, кого захоче, що російсько-німецькі інтриги, без сумніву, настільки ж потужні, як і інтриги французів, шведів і турків (чудове передчуття!), що союз з невірними для християн завжди обертався нещастями й, нарешті, як не прикро (він казав це під великим секретом), все свідчить, що “його” козаки схиляються до Москви⁶².

Повне підпорядкування Станіславу Лещинському, таке багатообіцяюче для сина, передвіщало нещастя для батька. Однак проникливість прийшла з запізненням. Через свого сина Пилип Орлик започаткував процес, який

⁶¹ *The Diariusz podrózne of Pylyp Orlyk*, лист Пилипа до Григорія від 6 квітня 1732 р. і Понятовському від 1 березня і 16 квітня 1732 р.

⁶² *Ibidem*, лист до Григорія від 20 червня 1732 р.

уже не міг контролювати. Заблокований улітку 1732 р. в Константинополі, Григорій палав бажанням вирушити в Крим, твердо вірячи в міф про 40 тис. козаків, готових служити його батькові, який вони витворили й поширювали разом⁶³.

Якщо впорядкувати листи, які Орлик-батько вмістив наприкінці свого щоденника перед тим, як покинути його писати, – тобто перед 1 лютого 1733 р., якраз після смерті Августа II, – можна констатувати, що поведінка сина, який діяв у Криму він імені французів, була досить далекою від бажань колишнього гетьмана. Прибувши туди наприкінці липня, він мав можливість до кінця жовтня переконатися в плачевному стані контрольованих ханом козаків (ми бачили це вище). Це йому ніяк не перешкодило, маючи підтримку листів Людовика XV (хоча вони й були пустопорожніми), постати перед Каплан Гіреєм у якості парламентаря. Зокрема, він доходить до того, що пропонує ханові, не переймаючися султаном, союз усієї України з Кримом. Щоправда, натяки з боку Монті могли наштотхнути на думку, що Франція схильна більше до спілки з татарами, ніж з турками, однак ініціатива Григорія, який безпосередньо посилається на Прутський договір, текст якого він гарячково шукає, була дуже сміливим і особистісним учинком.

Одразу після повернення до Константинополя Григорій трохи зникло, проте досить чітко доповідає про цю пропозицію батькові: “...я ввійшов у царину Ваших інтересів (при Каплан Гіреї. – Д. Б.) і стежив за їхнім ходом згідно з Вашими інструкціями, хоча для того, щоб зняти всі його підозри, слід запевнити, що козацька нація відкидає як домінування Москви, так і Польщі (схоже, що про Лещинського забуто! – Д. Б.), і що надалі вона може бути щасливою лише об’єднавшись під домінуванням Криму, завжди залишаючися в союзі з ним, що підтримання цього союзу є в інтересах самих татар з огляду на зміцнення Московії...” Григорій навіть хвалить слабкі поривання хана до визволення від Порти, викриваючи її корумпованість. Він вважає, що йому вдалося розвіяти підозрілість візира щодо хана, якого дратувала непостійність козацьких найманців: “Я відповів на це, що нещастя цих людей справді в їхньому невгамовному і нестійкому характері”, – писав він, зауважуючи далі, що їм бракує всього-навсього керівника, а ним може бути лише Пилип Орлик. Усе здавалося пречудово влаштованим. Син надіслав батькові лист Людовика XV, який рекомендував його ханові, той самий, що його Монті надіслав йому з Варшави, дружній лист хана до “мого друга” колишнього гетьмана. Все це увінчували теплі слова Вільнева, який також надіслав лист хана⁶⁴.

Пилип відповів 8 січня 1733 р. ханові й Вільневу, але не міг залишити відповіді в щоденнику “через нежить і кашель”. Він більше нічого там не

⁶³ Ibidem, листи від 1 липня і 5 серпня 1732 р., отримані 12 серпня і 8 вересня.

⁶⁴ Ibidem, Григорій до батька від 23 листопада 1732 р. із Константинополя. У цьому звіті, який у Салоніках одержано 29 грудня, містилися ті самі відомості, що й у попередньому, написаному в Бахчисараї 23 вересня, але привезеному в Салоніки лише 5 січня 1733 р. єзуїтами Сусьє і Портіні.

нотує, втягнутий, без сумніву, у вихор, спровокований поверненням Станіслава Лещинського в Польщу (з Григорієм!). Він заповнений дедалі бурхливішою діяльністю сина серед французів, поляків і татар, але навіть у 1736 р., тобто під час російсько-турецької війни, Порта не повернула йому свободу. Він помре в злиднях у свого друга, молдавського господаря Костянтина Маврокордато. Вільнев і Григорій зайнялися порятунком його єдиного спадку – щоденника, який було здано в архів у Парижі, та листування, яке після одруження Григорія з Луїз де Дентвіль у 1747 р. було перевезено в родинний замок дружини неподалік Седана, де воно зберігається й тепер. До самої своєї смерті в 1759 р. Григорій Орлик, дипломат, військовий і агент “секрету короля”, підтримував при європейських дворах батьківську ідею про “козацьку націю”.

Цілком очевидно, що переважання дипломатичних матеріалів у цьому дивному щоденнику, який лише частково заслуговує на таку назву, свідчить, що Пилип Орлик працював для історії. Найпростіше підкреслити його непостійність і навіть назвати шахраєм. Світ, у якому він жив, був не більше моральним, ніж він сам. Чи ж цей світ став таким тепер? Абстрагуючись від такої гри масок, яка коливається – як шекспірівська драма – між величним і мізерним чи дріб’язковим (адже тут ми подали лише огляд і висвітлили кілька окремих моментів з цього значного відрізка життя), ми запам’ятаємо, зокрема, спосіб, завдяки якому національна ідея утвердилася і дивно розвивалася. Козацький міф, відчутно присутній у комбінаціях міжнародної політики, в таємних змовах кабінетів і планах військових, сформувався і зміцнів на наших очах. Правду кажучи, він увічнівся, оскільки Орлик безнастанно твердив про збереженість спільноти, яка насправді дійшла до стадії зникнення. У той час його голос був почутий. Кілька тисяч найманців-блукальців, хай якою ілюзорною була їхня сила, всерйоз були сприйняті як нація, з якою слід було поєднатися.

Цей міф є однією зі складових ідей про Україну. Його автор зазнав невдачі, однак міфи сильніші за поразки. Щоденник Орлика (варто б сказати – батька й сина Орликів) є одним із переконливих свідчень самостійної сили якщо не міражів, то уявлень в історії.

Переклад з французької Зої Борисюк (Київ)